

УДК 811.124'367.4'373.46:808.5(37)

СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА ЛАТИНСЬКИХ РИТОРИЧНИХ ТЕРМІНОСПОЛУЧЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ ТРАКТАТІВ М.ТУЛЛІЯ ЦИЦЕРОНА)

Христина Бабяк

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна
chbabyak1705@gmail.com*

Латинські риторичні термінологічні словосполучення характеризуються різними типами зв'язків між компонентами – підрядними, куди входять атрибутивні, об'єктні й обставинні, і сурядними. Це традиційна класифікація, якої дотримуються дослідники термінології сучасних мов. Найчисельнішу групу становлять словосполучення з атрибутивним зв'язком. Для них характерна найбільша семантична зрощеність. Атрибутивність може виражатися не лише прикметниками, але й іменниковими означеннями, переважно в генетиві, в інших відмінках з прийменниками і без прийменників, пропозитивною номінацією тощо. Риторичні терміносполучення Цицерона виконують номінативну функцію, класифікаційну, також дистинктивну у складній і формалістичній номенклатурі риторичних понять. За морфологічною ознакою стрижневого слова підрядні терміносполучення поділяються на іменні й дієслівні. Найчисельнішу групу становлять субстантивно-ад'єктивні комбінації. Більшості синтаксичних терміносполучень властива рухливість компонентів, широка валентність в межах риторичної терміносистеми, здатність сполучатись з іншими словами термінологічного й нетермінологічного характеру, утворюючи багатоконпонентні структури. Вони свідчать про намагання Цицерона знайти найменування для відповідних термінологічних понять на питомому матеріалі латинської мови.

Ключові слова: термінологічні словосполучення, атрибутивні зв'язки, об'єктні зв'язки, обставинні зв'язки, сурядні зв'язки.

Активним способом в латинському риторичному термінотворенні є синтаксичний, в результаті якого утворюються термінологічні словосполучення. Однією з причин їхньої появи було широке відображення в терміні родо-видових та інших відношень. Такі риторичні терміносполучення виконують не тільки номінативну функцію, але також класифікаційну й дистинктивну у складній і формалістичній номенклатурі риторичних понять.

Синтаксичні термінологічні словосполучення характеризуються різним ступенем семантичного зрощення його компонентів, але переважно це є вільні розкладні словосполучення, тому що утворенню стійких словосполучень в латинській мові класичного періоду перешкоджали такі фактори, як диз'юнкція та автономність слів в структурі речення, уклінення службових слів між членами словосполучень, поява членів словосполучень у

непрямих відмінках. Тому Р. А. Будагов пропонує називати такі латинські словосполучення не стійкими, а порівняно стійкими (Budagov, 1961, р. 25). Існування цілого ряду фразеологізмів ідіоматичного характеру в різних функціональних стилях латинської мови, як наприклад, *digito se caelum attigisse putare* (Цицерон) – розкошувати, *de tenero ungui* (Горацій) – з раннього дитинства, *asceam cruribus suis illidere* (Апулей) – нанести самому собі шкоду, та зрощених термінологічних словосполучень у різних терміносистемах, як *corpus delicti* (юр.) – склад злочину, *orator tertius* (рит.) – оратор, для якого характерна пишна манера, *patres conscripti* (політ.) – батьки-сенатори, *alienatio mentis* (мед.) – стан божевілля, дозволяє вважати твердження російського вченого надто категоричним.

Питання синтаксичних термінологічних словосполучень (ТСС) на матеріалі української і інших сучасних мов в тій чи іншій мірі розглядалося в монографічних дослідженнях (Пап'ко, 1979; Кун'ч, 2006; Danilenko, 1977) та окремих статтях. Що стосується латинських терміносистем і, зокрема, риторичної, то таких досліджень обмаль. А в українському мовознавстві латинська риторична термінологія взагалі ще не стала предметом наукових зацікавлень. А між тим, латинська риторична термінологія є доволі своєрідною, що спричинено особливостями структурної організації мови, недостатньою автономністю терміносистеми, у зв'язку з чим терміни вступають в асоціативні зв'язки з загальнолітературними словами, своєрідністю риторичних трактатів Цицерона, в яких технічні пасажі чергуються з белетризованими описами. Тому більшість латинських риторичних термінів не відповідає тим вимогам, які висуває до терміна сучасна наука: точність та однозначність, відсутність синонімії, стилістична нейтральність, тенденція до обмеження багатокomпонентних термінологічних словосполучень.

Між членами термінологічних словосполучень встановлюються різні типи синтаксичних зв'язків, причому атрибутивний зв'язок є найпоширенішим. Категорія атрибутивності в ТСС може виражатися не тільки прикметниками, але й іменниковими означеннями, переважно в генетиві, в інших відмінках з прийменниками і без прийменників, пропозитивною номінацією тощо.

Серед атрибутивних ТСС, які зустрічаються в риторичній термінології Цицерона, можна виокремити такі структурні моделі:

1. З прикметниковим (діеприкметниковим) означенням в постпозиції і препозиції (S + A і A + S): *genus humile* (Or. 75) – простий рід красномовства; *concinntas puerilis* (Brut. 287) – дитяча дзвінкість; *iocus scurrilis* (De or. II, 239) – жарт блазня; *iocus mimicus* (De or. II, 239) – жарт міма; *laudatio funebris* (De or. II, 34) – похоронна промова; *verbum priscum* (Or. 81) – оратор середнього роду; *quaestiones finitae* (De or. II, 41) – питання, що стосуються конкретних випадків; *quaestiones infinitae* (Or. 46) – питання загального характеру; *Asiatica dictio* (Brut. 325) – азіанський стиль; *depravata imitatio* (De or. II, 242) – спотворене наслідування, *elaborata concinnitas* (Or. 84) – з зусиллями досягнута стрункість; *inusitata verba* (De or. III, 153) – маловживані слова; *pervetusta verba* (De or. III, 20) – застарілі слова; *plena comprehensio* (Or. 221) – повний період, *non-invenustus actor* (Brut. 237) – привабливий оратор. – Останнє словосполучення утворене з використанням стилістичної фігури літоти.

Взаємне розташування компонентів субстантивно-атрибутивних словосполучень свідчить про їх варіантність. Це пояснюється бажанням Цицерона уникати одноманітності та монотонності викладу, прагненням до синтаксичного варіювання тощо, інакше кажучи, стилістичними факторами. З іншого боку, незначна перевага постпозитивного означення свідчить про намагання Цицерона підвищити термінологічність словосполучень.

За такою ж моделлю утворене ТСС *extrema oratio* (De or. I, 41) – кінець промови з першим компонентом у функції партитивного означення. Що виражає відношення частини до цілого. Вже С. І. Соболевський звернув увагу, що суперлатив деяких прикметників, як *extremus, ultimus, inimus, infimus, summus*, а також прикметник *medius*, які виражають відношення до місця і часу, називають лише частину позначуваного предмета (Sobolevskij, 1948, p. 369). Детальніше розглянув це питання Ю.С. Степанов (Stepanov, 1959), який відзначив ідіоматичність таких словосполучень.

2. З атрибутивним генетивом, переважно в постпозиції (S + S gen і S + S gen + S): *auscipium delectationis* (Or. 84) – полювання за ефектами; *ars rhetoricae* (Or. 114) – риторичне мистецтво; *licentia poetarum* (De or. III, 153) – поетична вільність; *interpuncta verborum* (De or. III, 181) – розділові знаки між словами, *levitas Graecorum* (Brut. 96) – грецька плавність, *ornatus orationis* (De or. III, 149) – прикраси мови, *rhetorum praecepta* (De or. II, 62) – риторичні правила; *rhetorum officina* (De or. II, 57) – кузня ораторів; *venustatis color* (De or. III, 119) – прикраси привабливості.

Атрибутивний генетив може бути також виражений герундієм: *artificium dicendi* (De or. II, 29) – мистецтво красномовства; *vis dicendi* (De or. I, 89) – сила слова; *loquendi elegantia* (De or. III, 39) – вміння витончено говорити.

3. З постпозитивним атрибутом, вираженим конструкцією з аблативом ціни (S + S abl + A): *eruditio libero digna* (De or. I, 17) – освіта, гідна вільної людини.

4. З постпозитивним каузальним атрибутом, вираженим конструкцією з дієприкметником у поєднанні з безприйменниковим аблативом (S + P + Part + S abl + Part + S abl): *verbum factum vel coniunctione vel novitate* (De or. III, 170) – слово, утворене або через слововкладання, або через словотворення.

5. З постпозитивним каузальним атрибутом, вираженим конструкцією з дієприкметником у поєднанні з прийменниковим аблативом (S + Prp + S abl + P): *verba ex coniunctione facta* (De or. III, 154) – складні слова, досл.: слова, утворені внаслідок з'єднання. – Словосполучення є розгорнутою назвою композитів та юкстапозитів.

6. З постпозитивним атрибутом, вираженим знахідним відмінком з прийменником (S + Prp + A S acc): *disputatio in utramque partem* (De or. III, 161) – міркування з обох точок зору.

7. З пропозитивним найменуванням особи (S + Prop): *magistri, qui rhetorici vocantur* (De or. I, 52) – учителі, які називаються риториками. – Відповідає гр. ῥητορικῶν διδάσκαλοι і має негативну конотацію; можна перекласти “т.зв. ритори”.

8. З пропозитивним найменуванням предмета (S + Prop): *verba, quae fiunt coniungendis verbis* (De or. III, 154) – слова, які утворюються шляхом з'єднання слів. Очевидно, Цицерон вагався при визначенні термінологічного статусу складних слів і звертався до розгорнутих синонімічних дефініцій. Пор. моделі 5.

Два останніх приклади відносяться до категорії пропозитивної номінації, яка зближається з лексичною у деяких відносних детермінативних реченнях. У таких реченнях, що служать назвами осіб і об'єктів, комунікативна функція приглушується номінативною, що дало можливість Цицерону використати їх для номінації риторичних понять, коли простіші засоби номінації видавалися йому незадовільними.

У субстантивно-ад'єктивних конструкціях атрибутивний компонент може розширюватись і складатися з двох членів: *absona atque absurda vox* (De or. III, 42) – глухий і немилозвучний голос; *rhetorici libri agrestes* (De or. II, 10) – грубі риторичні твори; *priscum et inusitatum verbum* (Or. 80) – древнє і незвичне слово.

За категоріальною приналежністю стрижневого слова атрибутивні ТСС є субстантивними, а релевантною ознакою атрибутивного зв'язку є позачасовий і реальний зв'язок між предметом і його ознакою.

За допомогою об'єктних ТСС виражаються вербально-об'єктні і об'єктно-об'єктні відношення. Серед них можна виокремити такі структурні моделі:

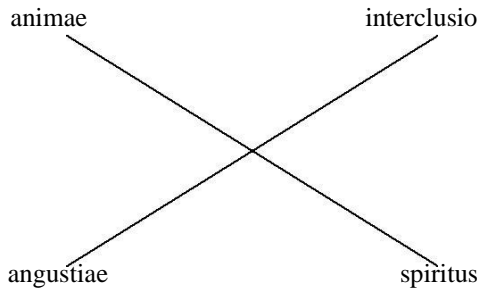
1. З прямим додатком, що залежить від дієслова, яке позначає процесуальну дію (S acc + V): *alias res agree* (De or. III, 51; Brut. 233) – займатися сторонніми справами, займатися пустками = бути неухважним. – Фразеологізм розмовної мови є негативною конотацією, що перейшов в риторичні трактати Цицерона; *litem facere* (De or. II, 305) – сперечатись, досл.: влаштовувати суперечку.

2. З двома іменниками, що виражають предметні відношення (S + S gen): *sal facietiarum* (De or. I, 243) – сіль дотепів; *comprehensio verborum* (Brut. 96) – періодичність фраз; *geminatio verborum* (De or. III, 206) – повторення слів, *moderatio vocis* (De or. III, 174) – модуляція голосу.

Замість іменника в родовому відмінку може стояти герундій: *figura dicendi* (Or. 2) – об-раз красномовства; *exordium dicendi* (De or. II, 317) – початок промови, *studium dicendi* (De or. II, 29) – вивчення красномовства.

Для того, щоб розрізнити деякі ТСС з атрибутивним і об'єктним генетивом, які за формально-структурними ознаками є цілком ідентичні, можна використати найпростіші трансформи. Наприклад: *ars rhetoricae=ars rhetorica* (атрибутивне відношення) і *moderatio vocis ≠ moderatio vocalis* (об'єктно-об'єктне відношення).

Як окремий випадок можна виокремити подвійне об'єктне ТСС (S gen + S + Conj + S + S gen) з хіастичною структурою: *animae interclusio atque angustiae spiritus* (De or. III, 181) – затримка і утруднення дихання

За морфологічною характеристикою стрижневого слова об'єктні ТСС є дієслівні і іменникові.

За допомогою обставинних ТСС виражаються відношення між стрижневим дієсловом, що виражає дію-стан, і залежною від нього обставиною, переважно, способу дії. Серед них можна виокремити такі структурні моделі:

1. З обставиною способу дії, вираженою за допомогою прийменникового аблатива (V + Prp + S abl двочленний): *agere cum dignitate et venustate* (De or. I, 142) – виголошувати промову з достоїнством і красою.

2. З обставиною способу дії, вираженою за допомогою прислівників (Adv + V + V + Adv): *severe ludere* (De or. II, 269) – серйозно жартувати. – Обставинне ТСС оксиморонного

характеру; *dicere latine, plane, ornate congruenterque* (De or. III, 37) – говорити чистою латиною, ясно, красиво, і відповідно до предмета. – Дієслово *dicere*, яке володіє широкою сполучуваністю з різними адverbіальними обставинами, утворює багато численне розкладне термінологічне словосполучення, кожний із залежних членів якого можна легко замінити субстантивом-синонімом. Термінологічний статус словосполучення має тільки в риторичному дискурсі Цицерона, поза яким набуває інших лексико-синтаксичних і конотативних характеристик.

3. З обставиною місця, вираженою цілим словосполученням (обставина місця + V): *ex ipsis visceribus causae sumere* (De or. II, 318) – черпати з самих нутрощів справи. – Словосполучення побудоване на метафоричному переосмисленню слова *viscera*. За ступенем семантичного зрощення компонентів та стилістичним забарвленням словосполучення можна розглядати як фразеологізм.

4. З обставиною способу дії, вираженою герундивною конструкцією в аблативі (G abl + V): *infringendis concendisque numeris incidere* (Or. 230) – ломлячи і рубаючи ритм, опускаючися (до низького стилю). – Так зневажливо характеризує Цицерон манеру азійських ораторів, які йшли за прикладом Гегезія.

Крім того, в риторичній термінології Цицерона трапляються ТСС з комбінацією різних типів синтаксичних зв'язків між компонентами:

1. З атрибутивним і об'єктним (S + A – атрибутивний зв'язок + SA + S gen – об'єктний зв'язок): *genus epidicticum orationis* (Or. 42) – епідейктичний рід красномовства.

2. З об'єктним і обставинним (S acc + V – об'єктний зв'язок, V + S dat – об'єктний зв'язок, G abl + V – обставинний зв'язок способу дії): *rem dicendo subicere oculis* (Or. 139) – промовою поставити предмет перед очима (слухачів).

Малопродуктивними були моделі ТСС з сурядним зв'язком. Наприклад: (S + Conj + S): *celeritas et brevitatis* (De or. I, 17) – швидкість і стислість (в словах); (S + S + Conj): *lepos facetiaeque* (De or. I, 17) – витонченості та теплоти. – Словосполучення утворені за використанням стилістичної фігури гендіадис, яка полягає у найменуванні складного поняття двома однорідними словами, з'єднаними сполучником; *usus tractatio dicendi* (De or. I, 109) – навика в красномовстві, ораторський досвід, – термінологічне словосполучення з використанням гендіадису.

Отже, синтаксичні ТСС характеризуються різними типами зв'язків між компонентами – підрядними, куди входять атрибутивні, об'єктні, обставинні, і сурядними. За морфологічною ознакою характеристикою стрижневого слова підрядні ТСС поділяються на іменні і дієслівні. Найчисленнішу групу становлять субстантивно-ад'єктивні комбінації. Для них характерна найбільша семантична зрощеність, серед них найчастіше зустрічаються нерозкладні термінологічні словосполучення. Але більшості синтаксичних ТСС властива рухливість компонентів, широка валентність в межах риторичної терміносистеми, здатність сполучатись з іншими словами термінологічного та не термінологічного характеру, утворюючи багатоконтактні і інколи громіздкі структури. Вони свідчать про пошуки Цицерона найменувань відповідних термінологічних понять на питомому матеріалі латинської мови.

Умовні скорочення творів

Цицерона Brut. – Brutus seu De claris oratoribus De or. – De oratore

Or. – Ad M. Brutum orator

Part. – Partitiones oratoriae

Умовні позначення

- A – Adiectivum, прикметник в називному відмінку
 Adv – Adverbium, прислівник
 Conj – Coniunctio, сполучник
 P – Participium, дієприкметник в називному відмінку
 Part – Particula, частка
 Praep – Praepositio, прийменник
 Prop – Пропозитивне найменування особи або речі
 S – Substantivum, іменник в називному відмінку
 V – Verbum, дієслово
 G abl – Герундій в аблативі
 G gen – Герундій в родовому відмінку
 G dat – Герундій в давальному відмінку
 S abl – Іменник в аблативі
 S acc – Іменник в знахідному відмінку
 S dat – Іменник в давальному відмінку
 S gen – Іменник в родовому відмінку

References

- Budagov, R. A. (1961). K teorii otnoshenij mezhdou slovom, slovosochetaniem i predlozheniem v latinskom jazyke (Towards the theory of relations between a word and a wordgroup in Latin). In N. G. Korljatjanu (Ed.), *Issledovanie v Oblasti Latinskogo i Romanskogo Jazykoznanija (Studies in Latin and Romance Linguistics)* (pp. 5-36). Kishinev: Shtinca.
- Danilenko, V. P. (1977). *Russkaja Terminologija. Opyt Lingvisticheskogo Opisanija (Russian Terminology: Linguistic Description)*. Moscow: Nauka.
- Kun'ch, Z. (2006). *Ukrayins'ka rytorychna terminolohiya : istoriya i suchasnist' (Ukrainian Rhetorical Terminology)*. Lviv: Vyd-vo Nac. un-tu «Lvivs'ka politexnika».
- Mysyk, L. V. (1993). Henezys ta funkcionuvannya terminolohichnyx slovospoluchen' v anhlijs'kij naukovej yurydychnij literaturi (Genesis and functioning of terminological wordgroups in English Law literature). *Inozemna filolohiya*(105), pp. 97–102.
- Pan'ko, T. I. (1979). *Vid termina do systemy (From term to system)*. Lviv: Vyd-vo pry Lviv un-ti «Vyshha shkola».
- Sobolevskij, S. I. (1948). *Grammatika latinskogogo jazyka. Morfologija i sintaksis (Latin Grammar. Morphology and Syntax)*. Moscow: Izd-vo inostr. lit.
- Stepanov, J. S. (1959). O partitivnom opredelenii v latinskom, ispanskom i francuzskom jazykah (On the partitive attribute in Latin, Spanish and French). *Nauchnye doklady vysshej shkoly. Filologicheskie nauki*(2), pp. 169–179.
- Sydorenko, O. (2014). Funkcional'no-semantychni osoblyvosti skladnyx suspil'no-politychny terminiv (Functional semantic peculiarities of complex sociopolitical terms). *Inozemna filolohiya*(127), pp. 53–59.
- Zavhorodnyev, Yu. A. & O. Duda. (2004). Struktura ta semantyka anhlijs'kyx atrybutyvnnyx terminolohichnyx slovospoluchen' u pidmovi kredytno-bankivs'koyi spravy (Structure and semantics of English attributive word groups in banking sunlanguage). *Inozemna filolohiya*(113), pp. 129–135.

THE STRUCTURE AND MEANING OF RHETORICAL TERMINOLOGICAL WORD COMBINATIONS IN CICERO'S TREATISES**Khrystyna Babyak**

*Ivan Franko National University in Lviv
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
chbabyak1705@gmail.com*

Latin rhetorical terminological combinations are characterized by different types of relations between their components – subordinate, encompassing attributive as well as objective, adverbial and coordinative relations. This traditional classification is used by researchers of terminology of modern languages. Combinations with the attributive connection form the most numerous group. Quite typical of these is a tangible semantic loading. Attributiveness can be expressed not only through adjectives, but also by means of a substantive attribute, mainly in the genitive as well as in other oblique cases with prepositions or without them. It is also expressible by propositional nomination. Cicero's terminological combinations perform their nominative classificatory and distinctive functions in the complicated and formalistic nomenclature of rhetorical notions. Due to the morphological feature of the principal word the subordinate terminological combinations fall under nominal and verbal. The substantive-adjectival combinations are numerically predominant. The majority of syntactic terminological combinations are characterized by a certain mobility of components as well as considerable combinability within the rhetorical terminological system potentially crisscrossing with other words of terminological and non-terminological nature, composing multi-componential and sometimes cumbersome structures. They testify to Cicero's search for the nominations of the appropriate terminological concepts in Latin.

Keywords: term combinations, types of syntactic bond, attributive phrases, object phrases, adverbial phrases, coordinative connections.